

Handreiking schoolexamen culturele en kunstzinnige vorming havo/vwo

Tweede fase

Herziening Gerrit Dinsbach
examenprogramma's
havo/vwo

Enschede, maart 2007

Verantwoording

© 2007 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: Gerrit Dinsbach

Redactie: ZonneveldMarks, Deventer

Ontwerp omslag en productie: Axis media-ontwerpers, Enschede

In opdracht van: Ministerie van Onderwijs, Cultuur, Wetenschappen

De handreikingen zijn ook te downloaden.

U vindt ze op www.slo.nl sector <vo tweede fase>

 <examenprogramma's en handreikingen voor de vakken in havo-vwo vanaf 2007>

Voor verdere informatie over dit vak:

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling

Mevrouw Pascal Marsman

Mevrouw Ange Taminiau

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 625

E-mail: p.marsman@slo.nl

E-mail: a.taminiau@slo.nl

Inhoud

Voorwoord	5
1. CKV in de nieuwe tweede fase	7
2. De programma's voor havo en vwo	9
3. Het centraal examen en het schoolexamen	11
4. De eindtermen van het schoolexamen	13
4.1 Domein A: Culturele activiteiten	13
4.2 Domein B: Kennis van kunst en cultuur	15
4.3 Domein C: Praktische activiteiten	18
4.4 Domein D: Reflectie	19
5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)	23
5.1 Mogelijkheden voor toetsing	24
5.2 Mogelijkheden voor weging en samenstelling van een PTA	29
6. Afstemming met andere vakken	31
7. Onderdelen naar keuze van de school	33
Bijlage Examenprogramma culturele en kunstzinnige vorming havo/vwo	35

Voorwoord

De *Handreiking voor het schoolexamen* die voor u ligt, hoort bij de vernieuwingen die in 2007 zullen ingaan in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

Basis voor deze vernieuwingen is de ministeriële nota *Ruimte laten en keuzes bieden in de tweede fase havo en vwo* (2003), waarvan de leidende gedachte is dat scholen meer vrijheid en keuzemogelijkheden moeten krijgen voor de invulling van hun onderwijs in de tweede fase.

Daartoe zijn de examenprogramma's voor alle vakken geglobaliseerd, wat wil zeggen dat ze minder eindtermen en minder detaillering van eindtermen bevatten dan voorheen het geval was.

Ook zijn alle vormvoorschriften voor het schoolexamen geschrapt. Docenten zijn nu, binnen de wettelijke kaders, vrij hun schoolexamens naar eigen inzicht in te richten.

Bij dit laatste biedt SLO, op verzoek van OCW, steun in de vorm van *handreikingen* per vak, waarvan dit er één is. De handreikingen bevatten suggesties en adviezen voor de inrichting van het schoolexamen, die gezien het bovenstaande een niet-voorschrijvend karakter dragen.

Zij zijn gebaseerd op de expertise van de vakinhoudelijk medewerkers van SLO, en in veel gevallen ook op overleg met de vakinhoudelijke vereniging en/of raadpleging van het veld via Veldadvisering.

Iedere handreiking opent met een beschrijving van de positie van het vak in de vernieuwde tweede fase, en een weergave van de veranderingen ten opzichte van het nu nog vigerende examenprogramma.

Daarna wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen het havo- en het vwo-programma, en op de verdeling van de leerstof over het centraal examen en het schoolexamen. (Dit bij de vakken waar het van toepassing is).

Vervolgens worden de eindtermen voor het schoolexamen uitgelegd en toegelicht.

De mogelijkheden voor toetsing van de eindtermen in het schoolexamen worden geschetst, en suggesties worden gedaan voor weging van de verschillende toetsen.

Tenslotte wordt ingegaan op afstemmingsmogelijkheden met andere vakken in de tweede fase, en wordt besproken welke mogelijkheden scholen vanaf 2007 hebben om eigen onderdelen toe te voegen aan de onderdelen die in het schoolexamen wettelijk voorgeschreven zijn.

We hopen dat onze handreikingen de weg naar de scholen zullen vinden, en dat ze voor docenten een steun zullen zijn bij het zelf vormgeven van de inrichting van hun schoolexamen.

Helge Bonset
projectleider Herziening examenprogramma's havo/vwo

Hetty Mulder
programmamanager tweede fase

1. CKV in de nieuwe tweede fase

CKV behoudt in de tweede fase van het havo en vwo bij de invoering van de vernieuwingen in 2007 dezelfde positie:

- algemeen verplicht op havo;
- keuze op atheneum tussen ckv en kcv;
- keuze op gymnasium (die kcv verplicht hebben - al dan niet toegevoegd aan een klassieke taal) in de geheel vrije ruimte.

Veranderingen

Het vak heeft op het vwo 40 sluis minder (van 200 naar 160). Daarom is het verplichte minimumaantal culturele activiteiten teruggebracht van 10 naar 8. Op havo is de studielast hetzelfde gebleven evenals het minimum van 6 culturele activiteiten.

Inhoudelijk is het examenprogramma CKV niet gewijzigd. De algemene doelstelling in dit examen blijft dus dat de kandidaat een gemotiveerde keuze kan maken voor voor hem betekenisvolle activiteiten op het gebied van kunst en cultuur, op grond van:

- de ervaring met deelname aan culturele activiteiten;
- kennis van kunst en cultuur;
- praktische activiteiten op het gebied van een of meer kunst disciplines;
- de reflectie daarop.

Het examenprogramma van CKV is opgebouwd uit vier domeinen die nauw met elkaar samenhangen. Deze opbouw wijkt af van die van de meeste vakken, waarin gekozen is voor een beschrijving van de vaardigheden in domein A en van de inhoudelijke gebieden in de domeinen B en volgende.

De afwijkende opbouw van het examenprogramma weerspiegelt wel het belang dat aan de onderscheiden domeinen wordt toegekend: de culturele activiteiten (domein A) vormen de kern, kennis (domein B) en praktische verwerking (domein C) dienen ter ondersteuning, en de reflectie omvat een terugblik op het doorlopen leerproces (domein D).

De eindtermen zijn echter veel globaler geformuleerd om docenten en scholen - en dus uiteindelijk de leerling - meer keuzevrijheid te bieden bij de invulling van het examenprogramma.

Die vrijheid staat natuurlijk ten dienste van het - nog beter - bereiken van de doelstelling. Daar kan een dankbaar gebruik van worden gemaakt omdat er vele wegen naar Rome leiden. In de relatief korte geschiedenis van CKV bleken zich verschillende werkwijzen van docenten te ontwikkelen: de ervaringsgerichte en de kennisgerichte benadering. Die verschillen zijn te herleiden tot twee bronnen: de visie van de docent en de concrete context waarin gewerkt wordt. In de dagelijkse werkelijkheid liggen de verschillen niet zo extreem als in de twee begrippen 'ervaring' en 'kennis' wordt gesuggereerd. Vormen van samenhang tussen beide uitgangspunten en andere tussenwegen leveren verscheidene interessante routes op om het doel van CKV te bereiken. Wat nu werkelijk de moeite waard is, hangt af van de opvattingen van de lezer en van de omstandigheden waarbinnen gewerkt wordt. In de toelichting op de eindtermen wordt met deze 'bandbreedte' zoveel mogelijk rekening gehouden. Mede daardoor is de tekst van deze brochure een handreiking en geen voorschrift voor de uitvoering van het examenprogramma.

2. De programma's voor havo en vwo

In het examenprogramma wordt slechts op één punt een onderscheid aangegeven tussen havo en vwo. Havo-leerlingen moeten deelnemen aan ten minste zes culturele activiteiten, vwo-leerlingen aan ten minste acht. Dit verschil weerspiegelt zich deels in het aantal studielasturen dat voor CKV op het rooster staat: 120 uur voor het havo en 160 uur voor het vwo.

Voor zowel havo als vwo gaat het om 'ten minste'. Méér mag dus ook, maar dit kan ten koste gaan van diepgang. Een docent kan echter ook overwegen dat diepgang wordt bevorderd door vergelijking van culturele activiteiten:

- sterk verschillende culturele activiteiten zoals een concert en een expositie geven een beeld van de diversiteit binnen het gebied van de kunsten;
- activiteiten die dicht bij elkaar liggen zoals het bezoeken van een tentoonstelling van beeldende kunst en een van vormgeving nodigen uit tot andere vergelijkingen. Binnen het verplichte minimumaantal is daar meestal geen gelegenheid voor. Een dergelijke 'extra' culturele activiteit kan tot een andere vorm van (dus extra) diepgang leiden.

Hoewel het examenprogramma geen duidelijke norm aangeeft, mag van vwo-leerlingen een gemiddeld diepgaander of omvangrijkere prestatie worden verwacht dan van havo-leerlingen, met name voor de domeinen B (Kennis van kunst en cultuur) en D (Reflectie en kunstdossier). Ook daar kan meer tijd in gaan zitten.

3. Het centraal examen en het schoolexamen

CKV heeft geen centraal examen.

In de inleidingen bij alle examenprogramma's treft men aan:

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- 1. de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;*
- 2. indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;*
- 3. indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.*

Voor CKV betekent dit dus dat het schoolexamen over alle domeinen gaat.

4. De eindtermen van het schoolexamen

In dit hoofdstuk geven we een nadere toelichting op de eindtermen. Daarbij wordt uitgegaan van de algemene doelstelling van CKV zoals geciteerd in hoofdstuk 1.

Verder is onze toelichting deels gebaseerd op de niet-geglobaliseerde eindtermen van het oude examenprogramma. Met dit programma konden de docenten over het algemeen goed leven.

Voor een ander deel is ze gebaseerd op voorstellen tot verandering van de eindtermen die in de jaren 2000 tot en met 2003 zijn gedaan door docenten, leerlingen, methodeschrijvers en uitgevers, didactici en vakinhoudelijke verenigingen in het kader van de door SLO uitgebrachte vakdossiers CKV.

Belangrijk is te beseffen dat onze interpretatie van de eindtermen niet bindend is. Wat wij hier aanbieden heeft het karakter van voorbeelden, suggesties, advies - kortom: van een handreiking.

4.1 Domein A: Culturele activiteiten

Dit domein bestaat uit de volgende eindterm:

1. De kandidaat heeft actief deelgenomen aan tenminste 6 (havo), respectievelijk 8 (vwo) culturele activiteiten.

De culturele activiteiten zijn gespreid naar de verschillende kunstdisciplines in beeldende vormgeving, dans, drama, literatuur en muziek.

Deze eindterm kan niet los worden gezien van domein D (eindterm 4), waarin de reflectie op de culturele activiteiten aan de orde komt. Bij culturele activiteiten moet gedacht worden aan:

- het bezoeken van tentoonstellingen en/of collecties voor beeldende kunst en/of vormgeving;
- het bezoeken van concerten, dans- en filmvoorstellingen, toneelstukken, enz.;
- het deelnemen aan excursies (architectuurwandelingen, beeldenroutes e.d.);
- het lezen van werken uit de (wereld)literatuur.

Spreiding van culturele activiteiten

Leerlingen moeten bij voorkeur van elk van de genoemde kunstdisciplines (beeldende vormgeving, dans, drama, literatuur en muziek) actief kennis nemen, waardoor zij ervaring opdoen met een breed aanbod van culturele activiteiten.

De culturele activiteiten vinden bij voorkeur plaats in een 'live'-omgeving: de schouwburg, de bioscoop, de concertzaal of het museum. In een toelichting op het oorspronkelijke examenprogramma staat, dat wanneer een school (nog) niet voldoende mogelijkheden heeft om bepaalde culturele activiteiten aan te bieden, volstaan kan worden met presentaties door middel van audiovisuele media (video, cd's). Dit moet echter een uitzondering zijn, geen regel. Immers, bij een culturele activiteit geldt niet

alleen de inhoud of de vorm, maar ook de fysieke en sociale context. Niet voor niets kennen culturele activiteiten hun eigen gebouwen en gebruiken. Het is van belang dat een leerling de rol van deze gebouwen en ‘rituelen’ leert kennen, begrijpen én gebruiken.

Leerlingen leren kiezen

De school heeft dus een inspanningsverplichting om de leerling met een breed scala van ‘echte’ activiteiten in contact te brengen. Leerlingen moeten leren uit het culturele aanbod hun eigen activiteiten uit te zoeken en uit te voeren. CKV beoogt immers leerlingen te leren zelfstandig keuzes te maken en hun eigen culturele voorkeuren en vooroordelen te ontdekken en te toetsen.

In dit verband is het zinvol op school een leerlingenpanel samen te stellen. Deze groep leerlingen die al enige tijd CKV heeft, maakt een selectie van voorstellingen, lezingen, workshops, films en concerten in de schoolnabije omgeving. Dit geeft u en de minder ingevoerde leerlingen informatie over de mogelijkheden, de beperkingen en de waarderingen van het culturele aanbod.

Literatuur

Binnen CKV heeft literatuur een wat afwijkende plaats. Het lezen van literatuur komt namelijk ook bij Nederlands en de moderne vreemde talen aan de orde en kent daar zijn eigen eindtermen. Binnen CKV staat bij het lezen van literatuur vooral de eigen ervaring en smaakontwikkeling voorop. Daarnaast kan literatuur met de andere kunst disciplines in verband worden gebracht. Te denken valt aan het lezen van:

- een boek als voorbereiding op een theatervoorstelling of als bron om voorstellingen in schilderijen te interpreteren.
- een werk uit de wereldliteratuur als vertrekpunt voor een uitgebreide verkenning van een thema.

In het oorspronkelijke examenprogramma werd benadrukt dat culturele activiteiten bij voorkeur plaatsvinden in het kader van een thema. Een culturele activiteit als literatuur kan daarnaast passen binnen het examenprogramma voor een ander vak, bijvoorbeeld KCV of een moderne vreemde taal. In dat geval kan een verslag worden gemaakt dat voldoet aan de normen voor elk van de betrokken vakken, een waardevolle manier om vakoverstijgende samenhang in beeld te brengen. Het is echter niet de bedoeling dat de studielast bij beide vakken ‘in rekening wordt gebracht’ en/of dat een verslag voor twee vakken tegelijk telt.

Kwaliteit culturele activiteiten

In het oorspronkelijke examenprogramma stond dat de culturele activiteiten van ‘algemeen erkende kwaliteit’ moeten zijn. Dit laatste begrip is moeilijk te objectiveren. De plaats (concertzaal, museum, bioscoop) kan een criterium zijn, maar dat sluit niet uit dat een culturele activiteit op een poppodium, in een galerie en/of op locatie ook aan de eisen voldoet. Het is uiteindelijk aan de docent / de vaksectie te bepalen of de betreffende activiteit van ‘algemeen erkende kwaliteit’ is. Mocht er twijfel bestaan over de kwaliteit, dan kan de leerling expliciet gevraagd worden te onderzoeken of deze twijfel terecht is. Deze aanpak stelt het kwaliteitsprobleem in de kunst centraal.

Culturele activiteiten en groepswork

Een culturele activiteit kan ook door een groep worden uitgevoerd. Dit biedt de mogelijkheid van taakverdeling, bijvoorbeeld tijdens een theatervoorstelling. Iedere leerling concentreert zich dan op een bepaald aspect: het karakter van de hoofdpersoon, de rol van de bijfiguren, het toneelbeeld, het decor, de belichting, de kostumering, enz.

Recensies kunnen gebruikt worden om de leerling 'kijkvragen' te laten formuleren. Ook kan de docent tegengestelde meningen tussen leerlingen laten uitwerken, bijvoorbeeld in de vorm van een discussie.

Aantal culturele activiteiten en studielast

In de meeste gevallen kost een culturele activiteit ongeveer 2 à 3 studielasturen, exclusief voorbereiding, reistijden en eventuele nabespreking of verslaglegging. Leerlingen moeten deelnemen aan een activiteit, deze voorbereiden en evalueren. Dat maakt het moeilijk precies aan te geven hoeveel studielasturen een activiteit kost. Een oplossing is onderscheid te maken tussen de activiteit zelf en de voorbereiding en verslaggeving.

Een andere mogelijkheid is voor elke (soort) activiteit een vaste hoeveelheid studielasturen te berekenen. Dit voorkomt moeizame discussies, maar kan ook onrechtvaardigheden in de hand werken. Als gekozen wordt voor een vaste hoeveelheid studielasturen, dan lijkt een grove indicatie van circa 4 tot 6 uur per culturele activiteit redelijk. Mocht een school kiezen voor een hoger aantal activiteiten dan het verplichte minimum, dan zal elders binnen de totaalsom van SLU (er zijn immers ook nog andere domeinen) moeten worden bezuinigd. Dit betekent dat een school relatief meer gewicht in taaklast toekent aan domein A. Omdat culturele activiteiten echter bij voorkeur plaatsvinden in relatie met een thema (domein B), kan een toename van culturele activiteiten dus ook meer SLU voor thema's betekenen. Dat kan ondervangen worden door aan een thema meer dan één culturele activiteit te verbinden (zie het voorbeeld dat hiervoor onder het kopje Literatuur is genoemd). Zo'n verbinding kan ook inhoudelijk waardevol zijn.

Het onderdeel literatuur verdient ook om een andere reden extra aandacht. Het lezen van een boek is tijdrovend. Om deze tijd in de hand te houden zal een limiet gesteld moeten worden. Men zal zich soms noodgedwongen moeten beperken, bijvoorbeeld tot korte verhalen of gedichten. Het verdient echter wel aanbeveling tevoren afspraken te maken of alle leesuren als studielasturen kunnen meetellen. Het lezen van literatuur zal vaak plaatsvinden in het kader van een thematische opdracht. In dat geval kan het lezen een vorm van onderzoek zijn en kan een deel van de tijd worden toegerekend aan domein B.

Studielast kan dus op uiteenlopende manieren verdeeld worden, die elk op zich goed passen binnen de doelstellingen van het vak. Een zo groot mogelijke helderheid vooraf naar de leerling toe is daarbij aan te bevelen.

4.2 Domein B: Kennis van kunst en cultuur

Dit domein bestaat uit de volgende eindterm:

2. *De kandidaat kan vorm, inhoud, functie en historische achtergronden aangeven van kunstuitingen en daarbij ingaan op:*
  - *onderlinge relaties tussen deze aspecten;*
  - *relaties tussen kunstdisciplines;*
  - *invloeden die (sub)culturen op elkaar kunnen hebben.*

Kort samengevat levert deze eindterm de kennis die nodig is om te leren begrijpen dat culturele activiteiten een aan de oorspronkelijke culturele context gebonden betekenis én een actuele betekenis hebben.

Domein B kent drie aandachtsgebieden met betrekking tot de relaties tussen vorm, inhoud, functie en historische achtergronden van een kunstuiting:

- a. binnen een kunstuiting de onderlinge relaties tussen de genoemde aspecten;
- b. relaties tussen kunstdisciplines met betrekking tot deze aspecten;
- c. invloeden van (sub)culturen op de genoemde aspecten van kunstuitingen.

Deze opsomming geeft al aan dat de relaties over en weer ingewikkeld kunnen zijn. Vandaar dat wordt aanbevolen het doel van deze eindterm na te streven met behulp van thema's, die zo mogelijk gekoppeld zijn aan de culturele activiteiten.

Thema's

Thema's bieden de mogelijkheid tot stofbeperking én verdieping. In een thema hoeven niet altijd alle drie aandachtsgebieden uit de eindterm aan bod te komen. Bij het oorspronkelijke examenprogramma was het volgende overzicht opgenomen van eisen die aan een thema zijn te stellen. Een thema:

- is exemplarisch voor één of meerdere problemen van voldoende relevantie in kunst en cultuur en biedt aanknopingspunten voor minstens twee kunstdisciplines;
- legt relaties tussen de vorm, inhoud, functie en historische achtergronden van verschillende kunstwerken;
- moet verschillende kunstzinnige, cultuurhistorische en maatschappelijke invalshoeken mogelijk maken en het mogelijk maken deze met elkaar in verband te brengen;
- moet een redelijk breed, doch voor de leerling overzichtelijk aspect of gebied op het terrein van kunst en cultuur beslaan;
- moet aanknopingspunten bieden voor de belevingswereld van leerlingen, deze verder uitbouwen, relevant zijn of kunnen worden voor de leerling;
- moet interessant of uitdagend zijn voor leerlingen;
- moet aanknopingspunten bieden voor dwarsverbanden met andere culturen (waaronder ook subculturen en niet-westerse culturen).

Daarnaast kan in thema's op elementaire wijze ingegaan worden op de eisen, die bijvoorbeeld opdrachtgevers of publiek stellen aan kunst, kunstkritiek, kunstinstellingen, enz en kunnen thema's eenvoudige historische informatie bevatten. Er zijn uiteenlopende thema's te bedenken die aan de hiervoor genoemde eisen voldoen. In de methodes zijn hiervan volop voorbeelden te vinden, zoals 'Emoties', 'Eureka', 'De stad (Orde en chaos)' en 'De rebel (Individu en massa)'. Ook kan voor een thema in heel andere richtingen worden gedacht, bijvoorbeeld door een kunstwerk als uitgangspunt te nemen en/of door koppeling aan een praktische activiteit (domein C).

Noodzakelijke vaardigheden

Een thema moet zo worden uitgewerkt, dat de leerling binnen de gestelde tijd op een zinvolle manier kennis kan verzamelen, bestuderen en eventueel kan presenteren. Het moet duidelijk zijn welke aandachtsgebieden van de eindterm aan de orde komen en welke keuzes daarbinnen zijn gemaakt.

Thema's kunnen individueel, in kleine groepen (vaardigheid: samenwerken!) of klassikaal worden gekozen en uitgewerkt.

Noodzakelijke kennis

Door de beperking tot een thema lijkt het alsof de te demonstreren kennis 'toevallig' is en van ondergeschikt belang. Voor een goed begrip van welke 'kennis' binnen CKV van belang is, is het zinvol onderscheid te maken tussen feitenkennis, instrumentele kennis en domeinkennis:

- *Feitenkennis* heeft betrekking op de feitelijke informatie die strikt gebonden is aan het gekozen thema of onderwerp. Het is een voorwaarde om met het betreffende thema te kunnen werken. Deze feiten vormen als het ware de bouwstenen waarmee gewerkt wordt. Binnen een thema is deze kennis noodzakelijk, maar vanuit het perspectief van het vak is deze kennis eerder 'toevallig'. Als leerdoel is de toevallige feitenkennis minder relevant.
- *Instrumentele kennis* is de kennis die nodig is om feiten op een zinvolle manier met elkaar te kunnen verbinden. Het gaat hier om kennis van begrippen, van het onderscheid tussen hoofd- en bijzaken, de samenhang tussen gegevens en het informatieve gehalte van informatie. Begrippen zijn instrumenten die de leerling op een zinvolle wijze moet toepassen. Dit betekent dat een leerling geen omschrijvingen gebruikt waar een algemeen bekend (kunst)begrip beter op zijn plaats is. Het gaat hierbij om termen als 'beeldende aspecten', 'dansenlementen', 'enscenering', 'klankkleur', etc. Dit zijn termen die bij de kunstvakken in de onderbouw al aan de orde zijn geweest. Uiteraard geldt ook, dat een vakbegrip op een *juiste* wijze gebruikt moet worden.
- Met *domeinkennis* wordt kennis bedoeld die kenmerkend is voor de doelstellingen van het vak: de overeenkomsten en verschillen tussen kunstdisciplines, relatie van kennis met beleving, samenhang tussen culturen, de rol van opdrachtgevers en de relaties tussen (artistieke) vorm, functie en inhoud. Deze kennis is in zoverre themaonafhankelijk dat ze bij ieder thema of onderwerp aan de orde komt.

Inhoud thema's

Het moet voor de leerling duidelijk zijn welke onderzoeksvragen in een thema aan de orde komen. Afhankelijk van deze vragen kan het gaan om:

- Vergelijking van verschillende kunstdisciplines.
Hierbij kan worden gelet op:
  - overeenkomsten: zijn de genoemde overeenkomsten duidelijk?
  - verschillen: zijn de genoemde verschillen duidelijk?
  - volledigheid: zijn er voor de hand liggende overeenkomsten of verschillen over het hoofd gezien?
  - relevantie: is de vergelijking zinvol?
- Beïnvloeding van (sub)culturen.
Hierbij kan worden gelet op:
  - voorbeelden: zijn de gekozen voorbeelden verhelderend?
  - relevantie: is duidelijk gemaakt dat er van beïnvloeding sprake is?
- Kunstuitingen.
Hierbij kan worden gelet op:
  - vorm: is vorm(geving) op een duidelijke wijze aan de orde gesteld?
  - inhoud: is duidelijk wat de inhoud is?
  - functie: is de functie helder omschreven?
  - historische achtergrond: is de historische informatie over kunstwerk en kunstenaar relevant voor het inzicht in de betreffende kunstuiting?
  - samenhang: zijn vorm, inhoud, functie en de historische achtergrond met elkaar en met de kunstuiting in verband gebracht?
- Begrippen.
Worden vakbegrippen goed gebruikt?
Om welke vakbegrippen het zou moeten gaan, staat niet in het examenprogramma gedefinieerd. Gangbaar zijn in elk geval de begrippen die in de onderbouw bij de diverse kunstvakken gehanteerd worden. De leerling moet ze niet alleen kennen, maar ook actief en op de juiste manier toepassen.

4.3 Domein C: Praktische activiteiten

Dit domein bestaat uit de volgende eindterm:

3. *De kandidaat heeft actief deelgenomen aan praktische activiteiten gericht op het maken van een eigen werkstuk of productie binnen een of meer kunstdisciplines.*

De praktische activiteiten zijn er op gericht dat de leerling langs deze weg leert

- zich in te leven in een bepaald aspect van de culturele activiteit waaraan wordt deelgenomen;
- zijn ervaringen met die activiteit vorm te geven (te presenteren) en/of er op te reflecteren.

Praktische activiteiten zijn dus bedoeld als een actieve voorbereiding op een culturele activiteit of als persoonlijke verwerking hiervan. Juist in de kunsten kan niet alles onder woorden worden gebracht en ‘zegt een beeld meer dan duizend woorden’.

De leerling voert, individueel of samen met andere leerlingen, activiteiten uit die zijn gericht op het maken van een eigen werkstuk of productie binnen één of meer kunstdisciplines. In het oorspronkelijke examenprogramma zijn - als voorbeeld - uiteenlopende activiteiten genoemd bij:

- beeldende vormgeving: het maken van een aantal schetsen, het samenstellen van een fotoreportage;
- dans: het samenstellen en/of uitvoeren van een dans;
- drama: het spelen / vormgeven van enkele scènes;
- literatuur: het uitvoeren van een literaire schrijfpdracht;
- muziek: het uitvoeren van een muziekstuk of het componeren van (een gedeelte van) een muziekstuk.

Inhoud praktische activiteiten

Niet de productieve vaardigheid staat centraal, maar de mogelijkheid om door middel van een praktische activiteit de eigen ervaring vorm te geven.

Het examenprogramma stelt geen nadere eisen aan praktische activiteiten: wat telt is het deelnemen of het maken op zich. Het spreekt voor zich dat de uitvoering wel getuigt van inzicht in de mogelijkheden en beperkingen van de eigen vaardigheden en in die van het medium (de gekozen discipline of middelen). Actieve begeleiding door een vakdocent is mogelijk, maar geen voorwaarde.

Aantal en studielast

Praktische activiteiten zijn bedoeld ter ondersteuning van de activiteiten in domein A en B. Er is geen (minimum) aantal en er zijn geen studielasturen voorgeschreven. Een en ander hangt vooral af van de rol en betekenis van de praktische activiteiten voor de activiteiten in domein A en B. Docenten blijken domein C een steeds grotere rol binnen het vak CKV te geven.

4.4 Domein D: Reflectie

Dit domein bestaat uit de volgende eindterm:

4. *De kandidaat kan met betrekking tot de culturele activiteiten:*

- *verslag doen van zijn ervaringen, interpretaties en waarderungen;*
- *deze toelichten onder verwijzing naar vorm, inhoud, functie en historische achtergronden;*
- *deze koppelen aan ervaringen met praktische activiteiten;*
- *aan de hand daarvan reflecteren op zijn keuzen en zijn ervaringen.*

Deze eindterm geeft aan dat leerlingen niet alleen ervaring hebben opgedaan met deelname aan culturele activiteiten, relevante kennis hebben verworven, etc. maar ook op al deze leerervaringen hebben gereflecteerd. Het is allemaal bedoeld om een gemotiveerde keuze te kunnen maken voor activiteiten op het gebied van kunst en cultuur, die betekenisvol zijn voor degene die kiest (de algemene doelstelling van CKV). Reflectie is daarmee niet alleen een formele afsluiting maar ook een leerdoel. Verslag doen, toelichten e.d. zijn voorwaarden om goed te kunnen reflecteren.

Mogelijke vormen van reflectie

Reflecteren kan plaats vinden in de vorm van een gesprek, een presentatie, een schriftelijk verslag of een combinatie hiervan. Daarbij

- kan de leerling reflecteren op zijn eigen keuzen en ervaringen;
- toont de leerling inzicht in het eigen leerproces.

Hiermee demonstreert de leerling dat hij relaties kan leggen tussen zijn eigen mening en relevante kenmerken van kunstuitingen.

In de oorspronkelijke eindtermen van het domein Reflectie was er sprake van reflectie aan de hand van het kunstdossier: "De kandidaat heeft een kunstdossier samengesteld, waarin hij in woord, beeld en/of geluid verslag doet van de culturele activiteiten (domein A) en de behandelde thema's (domein B). In het kunstdossier is ook het resultaat van de praktische activiteiten (domein C) opgenomen." Hoewel niet meer verplicht, is het kunstdossier een uitstekend - dus aan te raden - instrument aan de hand waarvan reflectie kan plaatsvinden.

Inhoud van het kunstdossier

Een compleet kunstdossier bevat het volgend materiaal:

- verslagen van culturele activiteiten (domein A);
- verslagen van de behandelde thema's (domein B);
- het resultaat van de praktische activiteit(en) (domein C).

Uit het kunstdossier valt dan af te leiden in hoeverre de leerling aan alle eindtermen uit domein A, B en C heeft voldaan.

De leerling beheert zijn eigen kunstdossier, met name om zich voor te bereiden op de afsluitende presentatie en reflectie. Als het vak is afgesloten, kan de leerling zijn dossier mee naar huis nemen, waar het tot na het eindexamen moet worden bewaard. Het kunstdossier kan meer zijn dan louter een verzameling van gegevens en bijvoorbeeld de vorm hebben van een 'portfolio' (= een verzameling van informatie waarmee de leerling verslag doet van geleverde inspanningen en activiteiten en bovendien inzicht geeft in voortgang of prestaties). In hoofdstuk 5 gaan we gedetailleerder in op het begrip portfolio.

Naast het eigenlijke kunstdossier dat de leerling samenstelt, kan de docent van iedere leerling een 'schaduwkunstdossier' bijhouden in de vorm van een overzichtsformulier.

Op dit formulier wordt aangegeven wanneer een leerling een onderdeel heeft afgesloten, eventueel voorzien van een waardering of cijfer.

Het samenstellen, bijhouden en controleren van kunstdossiers is arbeidsintensief. Vandaar dat sommige docenten het als een tijdrovende administratieve last ervaren. Tegelijkertijd zijn er ontwikkelingen in het voortgezet onderwijs gesignaleerd die wijzen op een verdergaand gebruik van dergelijke dossiers, zowel bij andere vakken in de tweede fase (bijv. voor literatuur) als in doorlopende leerlijnen: CKV-achtige activiteiten in de onderbouw (leergebied Kunst en Cultuur) worden op enkele scholen op een vergelijkbare manier gedocumenteerd. Het voordeel is dat een leerling in CKV bewuster voort kan bouwen op deze ervaringen. De betrokkenen worden echter met nog meer 'administratie' opgescheept. Ontwikkelingen op het gebied van ICT zijn veelbelovend als het er om gaat hoe dit probleem kan worden opgelost. Vandaar dat we hieronder een aparte alinea aan ICT besteden.

Ontwikkelingen op ICT-gebied

Experimenten met behulp van ICT leveren instrumenten op die het nadeel van de administratieve overlast ondervangen. Het gaat om combinaties van de elektronische leeromgeving (ELO) en het elektronisch cultuurportfolio. Voor een goed functioneren daarvan moet een school behoorlijk goed uitgerust zijn met apparatuur en knowhow van de betrokkenen. Daarom is het aan te bevelen een eventuele invoering stapsgewijs te laten plaatsvinden. Het doel, de kwaliteit van reflectie, is alleszins de moeite waard. Een andere reden om aandacht te besteden aan ICT is het uitbuiten van de mogelijkheden om eigen keuzes te stimuleren en faciliteren. Kiezen kun je pas als je weet dat er iets te kiezen valt en als je enigszins kunt overzien wat de gevolgen van keuzes zijn. Een leersituatie houdt soms in dat je die consequenties pas achteraf duidelijk zijn. De docent zal moeten voorsorteren, sturen en tegelijkertijd alternatieven bieden. Een interessant voorbeeld is te vinden op de website van het Odulphuslyceum te Tilburg (www.ckv1.net/).

Het leerproces

Reflectie is een terugblik. Als een leerling moet aangeven wat hij geleerd heeft, zal hij ook moeten weten wat hij in het begin al wist en kon. Een kunstdossier kan daartoe worden samengesteld uit de volgende onderdelen:

- **Kunstautobiografie**
Het is aan te raden de leerling bij de start van CKV een inventarisatie te laten maken van zijn ervaringen met, en mening over kunst en culturele activiteiten die hij tot dan toe heeft meegemaakt. Onder die vroegere culturele activiteiten horen ook het lezen van boeken, het luisteren naar cd's en het kijken naar films (al of niet op video). In deze inventarisatie gaat het echter niet zozeer om aantallen. Belangrijk zijn de meningen en ervaringen van de leerlingen, of die nu positief zijn of negatief. Deze inventarisatie kan worden aangeduid als kunstautobiografie of cultureel zelfportret.
- **(Balans)verslagen**
Het proces in de tussenliggende periode kan worden gevolgd aan de hand van de (balans)verslagen die de leerling heeft gemaakt bij onderdelen A en B. Dit kunnen zowel belevings- als beschouwingsverslagen zijn.
- **Eindverslag**
Als pendant van de kunstautobiografie kan de leerling aan het einde van CKV een eindverslag schrijven. Daarin keren de verschillende onderdelen van het vak terug en kan de leerling ingaan op de keuzes, de ervaringen en de mogelijke veranderingen in zijn waardering. Ook kan de leerling daarin aangeven wat hij in de toekomst aan culturele en kunstzinnige activiteiten wil doen.

Dit soort documenten leent zich bij uitstek voor een persoonlijke opzet en vormgeving. Een voorgestructureerde vragenserie heeft als valkuil dat het invullen doel op zich kan worden. Het gaat erom de leerling te laten ontdekken welke vragen van belang zijn en hoe tot de meest informatieve antwoorden te komen, zowel aan het begin (kunsta autobiografie) als aan het eind.

5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)

Bij CKV gaat het erom dat de leerling (uiteindelijk) zelf een gemotiveerde keuze kan maken voor voor hem betekenisvolle activiteiten. Het is daarom van belang dat de leerling actief bij de evaluatieprocedures wordt betrokken. Evaluatie is een systematische activiteit voor het verkrijgen van zo objectief mogelijke informatie, op grond waarvan beslissingen over een leerling worden genomen.

Als leerlingen actiever moeten deelnemen aan het leerproces dan zal toetsing daarvan hier op dienen aan te sluiten. In dit verband wordt tegenwoordig veel geschreven en gesproken over competentiegericht onderwijs. Bij competentiegericht onderwijs gaat het niet alleen om kennis en vaardigheden, maar ook om zaken als attitudes (bijvoorbeeld interesses, open houding). Gezien de algemene doelstelling van CKV lijkt competentiegericht onderwijs zeer goed te passen bij het vak.

Betrokkenheid van leerlingen bij het onderwijs en bij de evaluatie is bij competentiegericht onderwijs groot. De betrokkenheid bij de evaluatie wordt gerealiseerd door zelfevaluatie en door 'peer assessment'. Bij peer assessment geeft de leerling een kritische beoordeling over het resultaat van een medeleerling.

Portfolio

Het kunstdossier heeft bij voorkeur de vorm van een (digitaal) portfolio. Voor leerlingen is het van belang te weten waarop het portfolio beoordeeld wordt. Dat helpt de leerling bij het gericht verzamelen van informatie.

Zelfreflectie is onlosmakelijk verbonden met portfolio's. Door zelfreflectie geeft de leerling inzicht in voortgang of prestaties. Hierdoor worden leerlingen niet alleen nauw betrokken bij hun eigen leerproces, maar dragen ze zelf ook verantwoordelijkheid.

Er kunnen drie typen portfolio's onderscheiden worden.

- *Ontwikkelingsgericht portfolio*: hierin leggen leerlingen hun ontwikkeling vast. Beoordeling: de docent en de leerling gaan na of de ontwikkeling verloopt zoals gewenst. De beoordeling is sturend voor het leerproces en draagt bij aan de verdere ontwikkeling van de leerling.
- *Beoordelingsportfolio*: dit type is bedoeld om na te gaan of een leerling bepaalde competenties heeft verworven. Belangrijk is dat vooraf de beoordelingscriteria bekend zijn.
- *Presentatieportfolio*: laat zien wie de leerling is en wat hij kan. Het bevat de beste prestaties van de leerling. Het accent ligt op het eindresultaat. Hoe het resultaat tot stand is gekomen, is van minder belang.

Voor CKV zijn het ontwikkelingsgerichte portfolio, en daarnaast het beoordelingsportfolio van belang. Doelen zijn dan:

- groei en ontwikkeling laten zien;
- zowel het product als het proces tonen;
- laten zien wat het aanvangsniveau was en laten zien of de leerling voldoende ervaringen heeft opgedaan;
- beoordelen of een leerling voldaan heeft aan gestelde eisen of gewenste competenties voldoende beheerst.

Het PTA

De invulling van de schoolexaminering wordt vastgelegd in een programma voor toetsing en afsluiting (PTA). De inhoud van het PTA wordt voor een deel bepaald door keuzepunten op schoolniveau, zoals

- de verdeling van vakken over de jaren heen
De mogelijkheid bestaat om enkele vakken eerder dan in het laatste schooljaar af te sluiten, bijvoorbeeld CKV in 4 havo. Uit oogpunt van spreiding van examendruk is dat een interessante keuze. Echter, CKV is er juist op gericht dat leerlingen een leerproces doorlopen. Het is belangrijk dat ze zo lang mogelijk ervaringen opdoen met cultuur en kunst. Een beperkte looptijd van het vak kan het ontwikkelingsperspectief belemmeren.
- fysieke vorm en beheer van het examendossier
Het bevoegd gezag van de school bepaalt de fysieke vorm van het examendossier en daarmee ook van het kunst dossier. In het examenreglement legt de school vast wie het fysieke beheer krijgt van het kunst dossier en daarvoor ook de verantwoordelijkheid draagt. Dit kan een centraal beheer op school zijn, een gedelegeerd beheer naar de mentor van de leerling of naar de vakdocenten. Ook kan de leerling het fysieke beheer krijgen.

Het PTA bevat naast algemene informatie ook informatie waarbij per vak een nadere uitwerking wordt gegeven. Die heeft voor CKV in elk geval betrekking op:

- de eisen waaraan het kunst dossier van de leerling moet voldoen (dekking van de domeinen A, B en C);
- de evaluatievormen;
- de wijze waarop de afsluiting van CKV plaatsvindt (reflectie: domein D).

Eisen waaraan het kunst dossier moet voldoen worden samengevat in het PTA. In het kunst dossier verzamelt de leerling de verslagen en de resultaten van zijn activiteiten met betrekking tot de domeinen A, B en C.

5.1 Mogelijkheden voor toetsing

Het gaat in de domeinen van CKV om activiteiten die wel moeten worden uitgevoerd, maar die (in principe) niet met een cijfer beoordeeld behoeven te worden.

Desalniettemin is het belangrijk in het PTA de evaluatievormen te benoemen. Ten eerste verheldert dat voor de leerling wat belangrijk is als uitkomst van de activiteit, waardoor er doelgerichter gewerkt kan worden. Ten tweede levert de evaluatie een duidelijker feedback op. Beide punten bevorderen het leerrendement.

Een hulpmiddel voor het benoemen van 'evaluatievormen' zijn de volgende vragen:

- Wie wordt beoordeeld?
- Waartoe wordt beoordeeld?
- Wat wordt beoordeeld?
- Hoe wordt beoordeeld?
- Door wie wordt beoordeeld?
- Wanneer wordt beoordeeld?

De antwoorden op deze vragen kunnen bij de te gebruiken evaluatievormen in het PTA worden opgenomen.

Praktische opdrachten

Een complexe, maar vaak adequate toetsvorm is de praktische opdracht, met name voor de domeinen A, B en C. Deze leent zich goed voor een didactische aanpak waarbij leerlingen zelfstandig aan het werk gaan. In die vorm is het dus niet alleen een evaluatievorm maar ook een leervorm.

Van de praktische opdrachten kan in het PTA een overzicht worden opgenomen met - per opdracht - een specificatie van:

- de inhoud (eindtermen en vakoverstijgende vaardigheden);
- werkperiode en tijdpad met uiterste inleverdatum;
- voorwaarden voor deelname;
- individueel of groepswerk;
- gewicht in schoolexamenresultaat;
- beoordelingscriteria;
- mogelijkheid tot herkansing;
- aantal studielasturen nodig voor uitvoering.

In de volgende paragrafen beschrijven we per domein mogelijkheden voor toetsing, waaronder praktische opdrachten.

5.1.1 Toetsing van domein A Culturele activiteiten

Domein A is naar behoren afgesloten als de leerling tenminste het vereiste aantal culturele activiteiten heeft uitgevoerd. Aan de culturele activiteiten worden eisen gesteld ten aanzien van kwaliteit en spreiding over de kunstvormen.

Verslag maken van culturele activiteiten

Eindterm 1 kan niet los worden gezien van domein D (eindterm 4), waarin de reflectie op de culturele activiteiten aan de orde komt. In eindterm 4 is ook sprake van het toelichten van de eigen ervaringen met, interpretaties en waarderingen van de culturele activiteiten. Die toelichting kan het beste direct na het uitvoeren van een culturele activiteit worden gegeven.

Het kunstdossier bevat verslagen van culturele activiteiten. Als een culturele activiteit samenhangt met een thema kan een uitvoerig verslag van deze activiteit ook een rol spelen in de afsluiting van domein B. Het is echter niet nodig om van iedere culturele activiteit een uitvoerig verslag te maken. Om te demonstreren dat een leerling kan en wil reflecteren op zijn ervaringen, kan met een beperkt aantal verslagen worden volstaan. Havo-leerlingen zouden bijvoorbeeld minimaal vier verslagen kunnen maken en vwo-leerlingen zes. Dit betreft dan wel uitvoerige verslagen, die ook als ‘naar behoren’ moeten zijn beoordeeld.

Als garantie dat de leerling ook werkelijk de andere culturele activiteiten zelf uitvoert, kan gevraagd worden van de overige culturele activiteiten een korte notitie te maken.

Inhoud van een verslag

Een verslag van een culturele activiteit bevat de titel van activiteit of boek, plaats en datum (indien van toepassing) en een korte omschrijving (eventueel met verwijzing naar achtergrondinformatie). De omschrijving betreft:

- *inhoud*: waar ging het over?
- *vorm*: hoe zag het er uit, welke vorm heeft het?
- *functie*: wat was de bedoeling van de maker/uitvoerder?
- *historische achtergronden*: wat was de historische context van de maker, het onderwerp en/of de inhoud?
- *samenhang*: relatie van een en ander met thema (indien van toepassing) en met andere kunstuitingen.
- *achtergrondinformatie* (bijv. programmaboekje, recensies, folder, literatuurverwijzingen, enz.)
- *persoonlijke interpretatie en waardering*.

Interpretatie en waardering zijn twee zijden van dezelfde medaille. Belangrijk is, dat de leerling zijn eigen mening geeft en deze waar mogelijk onderbouwt met argumenten. Deze argumenten moeten in elk geval verwijzen naar aspecten van de uitvoering of presentatie. De persoonlijke mening van de leerling wordt inhoudelijk niet beoordeeld. Wat telt is de onderbouwing van de mening. Het verslag kan ook de vorm hebben van een mondelinge presentatie voor medeleerlingen. De toelichting kan tenslotte ook plaatsvinden in de vorm van een praktische activiteit (domein C).

In paragraaf 4.1 is de mogelijkheid van groepswork kort beschreven. Als de kwaliteit van samenwerking expliciet wordt geëvalueerd, dan dient dat tevoren aan de leerlingen te worden meegedeeld.

5.1.2 Toetsing van domein B: Kennis van kunst en cultuur

De leerling bestudeert een vastgesteld aantal thema's of besteedt een vastgesteld aantal studielasturen aan de bestudering van thema's. Aan de hand van deze thema's wordt de leerling beoordeeld op het kunnen:

- aangeven van relaties tussen vorm, inhoud, functie en historische achtergronden van de onderzochte kunstuitingen;
- aangeven van relaties tussen diverse kunstdisciplines (en het daarbij correct gebruiken van gangbare begrippen);
- geven van voorbeelden van (wederzijdse) beïnvloeding van culturen.

Het kunstdossier bevat de verslagen van de behandelde thema's (dit kunnen praktische opdrachten, schriftelijke toetsen, presentaties zijn).

Zoals eerder aangegeven, is feitenkennis binnen een thema vooral ondersteunend. Het kan dus bij toetsing ook om inzicht in verbanden gaan. Met name praktische opdrachten komen als evaluatievorm in aanmerking omdat de kennis thematisch aan bod komt en de leerling actief met de leerstof aan de slag moet.

Als aanvulling op of in plaats van praktische opdrachten kan gebruik worden gemaakt van schriftelijke toetsen. Deze toetsen kunnen open vragen (waaronder essayvragen) bevatten en eventueel ook gesloten vragen. Een overzicht wordt in het PTA opgenomen en per toets kan een specificatie gegeven worden van:

- de inhoud (verwijzing naar leerboek);
- tijdsduur;
- toetsmomenten;
- eventuele voorwaarden voor deelname;
- gewicht in schoolexamencijfer;
- mogelijkheid tot herkansing;
- aantal studielasturen noodzakelijk voor voorbereiding.

Op welk moment de prestatie van een leerling binnen domein B als 'naar behoren' (= voldoende) moet worden beschouwd, is aan de docent om te bepalen. Wel dient de leerling vooraf te weten op welke punten een presentatie of activiteit wordt beoordeeld en welke eisen er gelden wanneer besloten wordt dat een leerling de opdracht moet verbeteren of overdoen.

5.1.3 Toetsing van domein C: Praktische activiteiten

De leerling heeft, individueel of samen met andere leerlingen, actief deelgenomen aan praktische activiteiten. Deze activiteiten zijn gericht op het maken van een eigen werkstuk of productie binnen een of meer kunstdisciplines. Praktische activiteiten zijn met name bedoeld als voorbereiding op een culturele activiteit of als persoonlijke verwerking hiervan.

Praktische *activiteiten* (domein C) zijn in wezen ook praktische opdrachten. Over de praktische activiteiten in domein C kan de volgende informatie in het PTA worden opgenomen:

- doel van de praktische activiteit(en);
- mogelijke presentatievormen;
- evaluatie- / beoordelingsvormen;
- werkperiode en tijdpad met uiterste inlever- of presentatiedatum;
- aantal studielasturen, inclusief die voor de presentatie.

Beoordeling

Praktische activiteiten hebben een ondersteunend karakter. In een praktische activiteit bepaalt de leerling zijn of haar eigen keuzes. Dit doet het meeste recht aan de wens om bij CKV aan te sluiten bij de ervaringen van de leerling. Het is van belang dat de leerling die keuzes duidelijk aangeeft en, indien mogelijk, onderbouwt. In de beoordeling kan bekeken worden of de praktische verwerking recht doet aan deze keuzes. De docent kan volstaan met een waardering die is gebaseerd op zijn ervaring als toeschouwer, luisteraar of lezer. Bij onvoldoende inzet is een herkansing wenselijk.

In het oorspronkelijk examenprogramma werd gesteld, dat ook het resultaat van de praktische activiteiten in het dossier moet worden opgenomen. Dat is niet altijd uitvoerbaar. Dramatische en muzikale presentatievormen, bijvoorbeeld, zijn per definitie vluchtig. Om alle praktische activiteiten op video, foto of geluidsband vast te leggen is niet zinvol, zeker niet als de docent getuige was van de betreffende activiteit. In dat geval volstaat een korte omschrijving en het afvinken van de activiteit in een verzamelformulier.

5.1.4 Toetsing van domein D: Reflectie

De leerling sluit CKV af met een reflectie op zijn keuzen en ervaringen. De reflectie geschiedt aan de hand van het voltooide kunstdossier. Deze kan plaats vinden in de vorm van een gesprek, een presentatie, een schriftelijk verslag of een combinatie hiervan.

In deze reflectie:

- kan de leerling reflecteren op zijn eigen keuzen en ervaringen;
- toont de leerling inzicht in het eigen leerproces.

Hiertoe:

- demonstreert de leerling voldoende kennis van het begrippenapparaat;
- kan de leerling kennis van het begrippenapparaat adequaat toepassen op daartoe geëigende aspecten van kunstuitingen;
- demonstreert de leerling dat hij relaties kan leggen tussen zijn eigen mening en relevante kenmerken van kunstuitingen.

Herkansing

Het kan gebeuren dat een leerling op teveel onderdelen onvoldoende presteert. In dat geval is een herkansing of een aanvullende activiteit noodzakelijk. Leerlingen mogen pas aan het centraal examen deelnemen als onder andere CKV 'naar behoren' is afgesloten. Daardoor kan het voorkomen, dat leerlingen door een 'onbehoorlijke' prestatie worden uitgesloten van het centrale examen. Uiteraard is dit een consequentie die niemand wil en die ook geen enkel belang dient. Het is daarom gewenst dat er in het bovenbouwprogramma voldoende speelruimte overblijft om alsnog een 'behoorlijke' prestatie te verrichten.

Herexamen

Voor CKV kan een leerling geen herexamen doen, omdat het vak geen rol speelt in de beslissing over zakken of slagen. De mogelijkheid om herexamen te doen, geldt alleen voor vakken die een schoolexamen kennen dat met een eindcijfer wordt afgesloten. Dit is bijvoorbeeld wel het geval bij klassieke culturele vorming (KCV). Wel dient het mogelijk te zijn (zelfs noodzakelijk) onvoldoende afgesloten onderdelen binnen CKV over te doen of op en andere manier te compenseren, opdat het vak alsnog met de kwalificatie 'naar behoren' wordt afgesloten. De school kan hiervoor eigen regelingen treffen.

Inhoud van de reflectie

Nadat de leerling het kunstdossier heeft afgesloten vindt de reflectie plaats. Doel van de reflectie op het kunstdossier is om zicht te krijgen op de ontwikkeling van een leerling binnen CKV. De leerling moet blijk geven dat hij kan evalueren (= reflecteren op) wat hij heeft gedaan en heeft meegemaakt. Het is dus een verslag van de eigen ervaringen en het eigen leerproces. Daarbij moet de leerling relevante (kunst)begrippen kunnen hanteren.

Inhoudelijk dient de reflectie om vast te stellen wat een leerling binnen CKV heeft geleerd. Daarbij kan de docent zich richten op de volgende punten:

- In hoeverre komen de ervaringen van de leerling overeen met zijn eigen verwachtingen?
- Heeft de leerling een voor hem geheel nieuwe kunstvorm leren kennen en wat is zijn waardering?
- Is er sprake van een leereffect (attitudeverandering, meer diepgang, meer kennis)?
- Is er meer inzicht ontstaan in de begrippen 'kunst' en 'cultuur'?
- Durft de leerling meer voor zijn voorkeuren en afwijzingen uit te komen?
- Heeft de leerling meer begrip gekregen voor bepaalde kunstvormen en kunstopvattingen?
- Denkt de leerling door te gaan met het deelnemen aan culturele activiteiten?

De *eigen* keuzen en ervaringen van de leerling staan centraal. Omdat de leerling recht heeft op een eigen mening, staat de inhoud daarvan niet ter discussie. Wel is het vereist dat de leerling zijn mening kan onderbouwen.

Een probleem is in hoeverre de leerling sociaal wenselijke antwoorden geeft. Om dit te ondervangen moet de reflectie (in geschrift of in woord) ruimte bieden aan eventuele 'negatieve' ervaringen. Ook hier geldt de eis van onderbouwing van het oordeel.

Reflectie in de vorm van een verslag, presentatie en/of gesprek

Veel gebruikte vormen van reflectie zijn:

- het geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, verslag van een enquête of weergave van een interview);
- een essay of een artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);

Aan de inhoud moeten wel eisen van volledigheid en inzichtelijkheid worden gesteld. Een kunstdagboek kan bijvoorbeeld voor de leerling een goede vorm zijn, maar is voor een docent niet altijd inzichtelijk. Anderzijds kan een tot de verbeelding sprekend dagboek weer een positief element zijn.

Nadeel van schriftelijke verslagen is dat de docent tijdens het lezen geen toelichtende vragen kan stellen. Anders ligt dat bij presentaties, die ook in verschillende vormen mogelijk zijn, zoals:

- een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie, debat);
- een reeks stellingen met onderbouwingen;
- een posterpresentatie met toelichting;
- een presentatie met gebruik van media (audio, video, computer).

De meest voor de hand liggende vorm van reflectie is een gesprek, al dan niet in aansluiting op een verslag of presentatie. Belangrijkste nadeel is dat een gesprek voor de docent nogal tijdrovend is. Er kan echter ook voor worden gekozen met een aantal leerlingen tegelijk een groepsgesprek te voeren.

5.2 Mogelijkheden voor weging en samenstelling van een PTA

Uit het eerste deel van dit hoofdstuk valt al af te leiden dat de mogelijkheden voor weging en samenstelling van een PTA bijzonder groot zijn. Onbesproken zijn nog de mogelijkheden om leerlingen individuele leerroutes te laten volgen. Die zijn op zich waardevol en vaak een logische consequentie van het streven naar het laten maken van eigen keuzes door de leerling. Die zijn niet alleen inhoudelijk ('aan welke culturele activiteit wil ik deelnemen?'), maar staan ook onder invloed van leerstijlen: voor de ene leerling is het deelnemen aan een culturele activiteit (domein A) een goede start, voor de andere is dat juist het verdiepen in een thema (domein B), enzovoorts. De website 'CKV1 getoetst' van Citogroep, KPC groep en SLO

(<http://toetswijzer.kennisnet.nl/html/ckv1/home.htm>) geeft onder het kopje 'Routes vanuit de domeinen CKV1' een beeld van de mogelijkheden. Idealiter creëert elke leerling voor CKV zijn eigen PTA. Praktisch is dat natuurlijk onmogelijk, want elke organisatie - dus ook school en docent - heeft met grenzen te maken.

Vandaar dat hierna geen voorbeeld volgt maar een lijstje met richtgetallen voor studielast.

Richtgetallen voor studielast

Studielast totaal	havo 120	vwo 160
<p><i>Culturele activiteiten</i> In de meeste gevallen kost een culturele activiteit ongeveer 2 à 3 studielasturen, exclusief voorbereiding, reistijden en eventuele nabespreking of verslaglegging. Als gekozen wordt voor een vaste hoeveelheid SLU inclusief voor- en nawerk, dan lijkt een grove indicatie van circa 4 tot 6 uur per culturele activiteit redelijk.</p>	35	45
<p><i>Kennis van kunst en cultuur</i> Kennis van kunst en cultuur heeft uiteenlopende functies in relatie tot de domein A en/of C, daarmee uiteenlopende invullingen en studielast.</p>	40	65
<p><i>Praktische activiteiten</i> De studielast hangt vooral af van de rol en betekenis van de praktische activiteiten voor de activiteiten in domein A en B. Docenten blijken domein C een steeds grotere rol binnen het vak CKV te geven.</p>	25	25
<p><i>Kunstdossier en reflectie</i> Het kunstdossier is grotendeels al in de leerroute ontstaan, als onderdeel van de activiteiten uit de domeinen A, B en C. Aan het einde resteert als studielast binnen domein D de completering en ordening van het kunstdossier en de eigenlijke afsluiting. De voorbereiding hierop kan enkele uren in beslag nemen. De presentatie zelf en/of het afsluitende gesprek zullen per leerling ongeveer een kwartier kosten. Domein D als neemt een studielast in beslag van circa 2 tot 8 uur, afhankelijk van de wijze waarop de reflectie plaatsvindt.</p>	5	5
Niet geprogrammeerd (circa 10%)	15	20

6. Afstemming met andere vakken

Toetsing van onderdelen in CKV kan geen vrijstelling geven voor onderdelen uit kunst (algemeen, beeldende vormgeving, muziek, dans en/of drama). Binnen elk vak moeten namelijk de vakeigen eindtermen worden gehaald en getoetst. Het is wel mogelijk binnen kunst door te gaan op onderdelen die in CKV aan de orde zijn gekomen, bijvoorbeeld een praktische activiteit kan uitgangspunt zijn voor een verdere verwerking in een van de disciplines binnen kunst, mits een leerling dit vak heeft gekozen. Binnen die kunstdiscipline worden wel vakspecifieke kwaliteitseisen gesteld aan de praktische uitvoering.

Afstemming met Nederlands en de moderne vreemde talen op het gebied van (wereld)literatuur is reeds in paragraaf 4.1 ter sprake gebracht. Daar is ook vermeld dat literatuur met de andere kunstdisciplines in verband kan worden gebracht. Zo kan een bij een vreemde taal gelezen boek dienen als:

- voorbereiding op een theatervoorstelling of als bron om voorstellingen in schilderijen te interpreteren;
- vertrekpunt voor een uitgebreide verkenning van een thema.

Kennis van kunst en cultuur is aanleiding om te letten op samenwerkingsmogelijkheden met geschiedenis in verband met het verkrijgen van informatie over de cultureel-historische context.

Samenwerking kan voorkomen in de vorm van individuele opdrachten en/of profielwerkstukken. De nieuwe vrijheid die bij de inrichting van het schoolexamen geldt (zie hoofdstuk 7), maakt het echter ook mogelijk klassikaal een samenwerkingsproject met één of meer andere vakken op te zetten en deel te laten uitmaken van het schoolexamen.

7. Onderdelen naar keuze van de school

Aan het nieuwe examenprogramma voor CKV is de volgende formulering toegevoegd:

- *Het schoolexamen heeft betrekking op de domeinen A tot en met D, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.*

Dit past bij een beleid van 'ruimte laten en keuzes bieden' dat de achtergrond vormt voor de vernieuwde opzet van de tweede fase. Voor CKV komt het er op neer dat een school de vrijheid heeft zelf eigen onderdelen aan het schoolexamen toe te voegen die niet in de eindtermen worden omschreven.

Inhoudelijk zijn de eindtermen dermate ruim te interpreteren dat nagenoeg 'niets onmogelijk is'. Bekijken we die eindtermen in het licht van de algemene doelstelling (een gemotiveerde keuze kunnen maken voor voor hem betekenisvolle activiteiten op het gebied van kunst en cultuur), dan gaat de interpretatie vrij automatisch in de richting van individualiteit: de leerling gaat zijn eigen weg en trekt zijn eigen conclusies. Als excursies en andere activiteiten gezamenlijk plaatsvinden, dan is dat vaak om organisatorische redenen. Inhoudelijk kan het een groot goed zijn leerlingen activiteiten te laten uitvoeren die (ook) zijn gericht op beleving van anderen.

Bijvoorbeeld:

- Domein A Culturele activiteiten
De school heeft een inspanningsverplichting om de leerlingen met een breed scala van activiteiten in contact te brengen. Zij moeten bij voorkeur uit het culturele aanbod hun eigen activiteiten uitzoeken en uitvoeren. In dit verband is een leerlingenpanel (al genoemd in paragraaf 4.1) zinvol. Dit panel stelt een selectie van voorstellingen, lezingen, workshops, films en concerten samen. Dat 'dwingt' deze leerlingen (die al ervaring met CKV hebben) zich te verplaatsen in wat interessant kan zijn voor degenen die pas met CKV beginnen. Hun werkzaamheden kunnen terecht als activiteit worden bestempeld.
- Domein B Kennis van kunst en cultuur
De thema's in dit domein worden meestal ontleend aan het schoolboek en/of exposities en manifestaties. De leerling kan ook een eigen thema voorstellen. Aanleidingen zijn te vinden in de eigen ervaringen, maar ook in een recensie of nieuwsbericht.
Een bekend voorbeeld is de muurschildering in de openbare ruimte van Amsterdam, gebaseerd op het gedicht 'Aan een roosje' van Jacob van Lennep. Gezinnen die er tegenover wonen maakten bezwaar tegen de metershoge afbeelding van een blote vrouw. Een leerling zou de commotie er omheen kunnen documenteren en vervolgens zijn eigen kijk op de zaak geven.

Kiezen voor mogelijkheden zoals hierboven beschreven kan de motivatie van de betreffende leerlingen voor CKV verhogen doordat ze extra bezig zijn met ervaringen en meningen van anderen. Dat draagt bij aan het besef van de relevantie van het vak.

Wat in het examenprogramma van CKV opvallend ontbreekt - in vergelijking met andere vakken - is oriëntatie op studie en beroep (OSB). Zo'n oriëntatie kan de eigen ideeën over kunst beïnvloeden, bijvoorbeeld door vooroordelen aan het licht brengen.

Zolang de reguliere domeinen inhoudelijk voldoende aan bod komen kan een school de leerling in de gelegenheid stellen één of meer opdrachten met een hierboven geschetst karakter uit te voeren.

Bijlage

Examenprogramma culturele en kunstzinnige vorming havo/vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Culturele activiteiten
Domein B	Kennis van kunst en cultuur
Domein C	Praktische activiteiten
Domein D	Reflectie.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de domeinen A tot en met D, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Culturele activiteiten

1. De kandidaat heeft actief deelgenomen aan tenminste 6 (havo), respectievelijk 8 (vwo) culturele activiteiten.
De culturele activiteiten zijn gespreid naar de verschillende kunstdisciplines in beeldende vormgeving, dans, drama, literatuur en muziek.

Domein B: Kennis van kunst en cultuur

2. De kandidaat kan vorm, inhoud, functie en historische achtergronden aangeven van kunstuitingen en daarbij ingaan op:
  - onderlinge relaties tussen deze aspecten;
  - relaties tussen kunstdisciplines;
  - invloeden die (sub)culturen op elkaar kunnen hebben.

Domein C: Praktische activiteiten

3. De kandidaat heeft actief deelgenomen aan praktische activiteiten gericht op het maken van een eigen werkstuk of productie binnen een of meer kunstdisciplines.

Domein D: Reflectie

4. De kandidaat kan met betrekking tot de culturele activiteiten:
  - verslag doen van zijn ervaringen, interpretaties en waarderingen;
  - deze toelichten onder verwijzing naar vorm, inhoud, functie en historische achtergronden;
  - deze koppelen aan ervaringen met praktische activiteiten;
  - aan de hand daarvan reflecteren op zijn keuzen en zijn ervaringen.